

חוברת זכרון

לקהילת פרנקפורט ע"נ מיין

יוצאת לאור עם קבלת

ספר אזכרה של ק"ק פרנקפורט ע"נ מיין

בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי

ירושלים תשכ"ו

בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי

ספר האזכרה לקהילת פרנקפורט

מאת

בצלאל ס. רות

ה"מימורבון" (או ספר האזכרה) הוא אחת היצירות ההיסטוריות האופ-ייניות ליהדות גרמניה. מקורו האטימולוגי של מונח זה אינו ברור כל צרכו, אך קרוב לודאי שיש לראותו במילה הלטינית memoria, ואליבא דאמת היה הספר הזה ספר הזכרון (או האזכרה) של הקהילה, אף כי יש חכמים הסבורים, שהוא ספר ה"אל-מימר", דהיינו הספר המשתמר בדוכן החזן ושנהגו להקריאו לצבור ממקום זה. שרשיו של פנקס הקהילה הזו נעוצים אל נכון במאה האחת עשרה, ולה שייכים השמות הכלולים בספר בצורתו הקדומה ביותר ובכל שאר הצורות שנסתעפו הימנה. אולי מותר לשער, כי קהילות ישראל שבחבל הריין, וביחוד ראש וראשונה לכולן, היא קהילת מגנצה, מרצונן להביע הכרת טובה לכמה ממנהיגייהן הנעדרים, ששירתו אותן באמונה בימי צרה ומצוקה, והערכה לחכמים הגדולים, שהקדישו חייהם לתורה ולתעודה, שילבו את שמו-תיהם אל תוך תפילת ההשכבה שהיו קוראין בציבור בימי אזכרה כגון באחרון של מועד (יום מתנת יד). בימי מסע הצלב הראשון של שנת תתנ"ו, בהחרב קהילות ישראל באשכנז בגלי טבח ורצח איומים ומחרידים, מעין פתיחה להיסטוריה הטראגית המאוחרת של יהדות גרמניה, הוסיפו לפנקס את שמות הנהרגים על קידוש השם, במידה שידעו את שמותיהם, ובאין להם השמות-לפחות את שמות המקומות שהיו לגיא הריגה. מסקנה זו עולה מן העובדה, כי ספר האזכרה הקדום ביותר שנשתתיר בידנו-הוא ה"מימורבון" של קהילת נירנברג-מכיל רשימות ארוכות של שמות שיש להם זיקה לגזירה שאירעה מאתים שנה קודם לכן, אף כי כתיבת הטופס שבידנו לא החלה אלא בשנת 1296. ברור כי רשימות

אלה הסתמכו על ספר זכרון דומה להן מאותם הימים עצמם שבהם התרחשה הגזירה, ובראש ובראשונה התייחסו השמות לקורות הקהילה הקדומה של מגנצה.

שמות אלה היו נוהגים להקריאם בציבור פעמיים בשנה, ב"שבת שחור" (שבת חזון) ובשבת שלפני חג השבועות, כלומר ביום הסמוך ביותר לעונת השנה שבה ארעו גזירות אלה, ונהגו לחזור על תפילת ההשכבה גם ביום־השנה לפרעות, במידה שניתן היה לברר אימתי חל.

רשימות אלה הושלמו (או כפי שאומרים היום "עודכנו") מזמן לזמן בלי הפוגה. הוכנסו בהן ציונים לזכר גזרות מאוחרות יותר, וכן נכללו בהן שמותיהם של הנהרגים על קידוש השם בגזירות אלה. שמותיהם של "יחידים" חשובים ונדיבי־עם בקהילות שהלכו לעולמם סופחו בסידורות נוספות של תפילות השכבה. בתוך כך נשתנה לאט לאט צביונו של ה"מימורבון". ברור כי כבר לא היתה שום אפשרות מעשית לכלול בו שמותיהם של כל קרבנות הטבח הגרמני, כי אלה רבו מספור; ספר האזכרה של קהילת נירנברג המוזכר לעיל, המגיע עד לתקופת המגפה השחורה ואולי לימים מאוחרים ממנה במקצת, הוא יחיד ומיוחד בשלמותו ובהיקפו וגם בחשיבותו ההיסטורית. בכל זאת הוסיפו לקיים ולשמור בדייקנות את עיקר מבנהו של הספר המקורי. לאחר כמה ברכות ותפילות מקובלות כגון ה"מי שברך" ל"כל הקהל הקדוש הזה" וכו', עוברים לתפילת השכבה כללית לקדושים הפותחת-כנהוג בקהילות אשכנז-במילים "אב הרחמים". מכאן עוברים לתפילות השכבה לקהילות מסויימות: "זכור אלהים נשמת הרוגי ושרופי קהילות... ויושביה [בנוסח המקורי כנראה: וישוביה] שמסרו נפשם על קדושת השם; בשכר זה תהי נפשם צרורה בצרור החיים עם שאר צדיקים וצדקניות שבגן עדן, אמן". במסגרת זו המשיכו להזכיר את שמות הערים שבהן נעשה טבח ביהודים ושמות מדינות וארצות (ובכללם אנגליה, צרפת, ספרד ועוד) שעברו עליהן רדיפות וגזירות. החלק הבא כולל תפילת השכבה לזכר כמה מגדולי חכמי ישראל של העבר, והוא פותח בדרך כלל באותם השמות, כתריסר בסך הכל, מרבנו גרשום מאור הגולה ואילך. בחלק האחרון של הספר רשומים שמות חשובי הקהילה, שבשבילה נערך אותו ספר אזכרה, איש איש עם תפילת ההשכבה שלו (אולי בנוסח מקוצר), ולפעמים

נתווספו לנוסח עוד כמה מלים מיוחדות כדי להדגיש מעלותיו ומידותיו של הנפטר.

ניתן לומר כי במאה הי"ז ובמאה הי"ח היה לכל קהילה יהודית בגרמניה ספר אזכרה משלה, וכמעט כולם ערוכים היו לפי מתכונת אחת (אם כי היו פה ושם שינויים בסדר חלקיו). כמה עשרות מאלה נרשמו ע"י הביב-ליאוגרפים אך רבים נשארו בלתי ידועים. מבחינת חקר הגזרות והרדיפות של ימי הבינים החשוב בכל הספרים האלה הוא ה"מימורבוך" של נירנ-ברג, שהוזכר לעיל, שיצא לאור בסוף המאה האחרונה בעריכת זיגמונד זאלפלד, והוא כולל שפע של חומר היסטורי חשוב. אולם לגבי תקופה מאוחרת יותר וקרובה לימינו יותר, אין ספר זכרון בין כל אלה שיהא שווה בערכו ובחשיבותו לספר-הזכרון לקהילת פרנקפורט ע"ג מיין, עיר ואם ביהדות אשכנז בזמן החדש. שכן קהילת פרנקפורט היתה הקהילה היחידה בעלת חשיבות בגרמניה שזכתה להמשיך בקיומה ברציפות למן ימי הבינים ואילך. במשך דורות רבים היתה קהילה זו הגדולה בכל מרכזי ישראל בגרמניה, וממנה יצאו המשפחות היהודיות הנודעות ביותר ביהדות אשכנז אשר הטביעו חותמן על עולם החכמה והמדע, עולם המדיניות ועולם הכספים בארצות רבות.

ודאי הוא כי קהילת פרנקפורט של ימי הבינים היה לה ספר אזכרה משלה, שהיה ערוך כפי כל הנראה במתכונת ספר-האזכרה לקהילת נירנברג תוך כדי התאמת הנוסח לתנאי המקום. יש להניח, כי הספר המקורי-ועל כל פנים, מהדורה מאוחרת שלו-נתקיים בעינו ונשאר בשימוש עד לאסון הגדול מיום 14 בינואר 1711, עת פרצה אש בביתו של המקובל ר' נפתלי כהן (כפי שאמרו אז-כתוצאה מעיסוקיו בקבלה מע-שית) ואכלה את בית הכנסת ואת רחוב היהודים רובו ככולו. בשרפה זו נשרפו הרבה ספרי תורה וספרי קודש, ובכללם גם ספר האזכרה הקדום. כשהקהילה החלה לבנות הריסותיה ושיקמה את עצמה די הצורך, נפתח פנקס חדש ביזמתו של אותו עסקן מסור, שלא ידע לאות, הוא ר' אליעזר (ליזור) אופנהיים, שהיו לו שתי ידות במלאכת השיקום של הקהילה. בעמודים הראשונים של הספר הוכנסו שמות שלפי ההשערה היו כלו-לים בספר הקדום, במידה שניתן היה לגלותם בתוך פנקסי החברא קדישא של הקהילה. אך הואיל ואי אפשר היה לעקוב אלא אחרי שמות בני המאה

שעברה לכל היותר, לכן מתחילות רשימות השמות שבספר החדש רק באלה שנפטרו לאחר שנת 1628. לחלק עתיק זה נתווספו הרשימות השורטפות החדשות, החל משנת 1710 ועד הזמן האחרון. מצירוף שני חלקים אלה נתהווה ספר-האזכרה לקהילת פרנקפורט כפי שהוא לפנינו. במצבו הנוכחי הספר הוא כרך עצום כתוב על קלף הכולל יותר מ-500 דפים (בס"ה 1073 עמודים); גובהו 38 ס"מ, רחבו 29 ס"מ, עביו 18 ס"מ, ומשקלו כ-14 קילוגרם. ברור, כי מזמן לזמן נתווסף לו והובלע בו חומר חדש, שכן עתה כבד הספר לאין שיעור. הוא פותח בתזכיר, כתוב בכתיבה תמה וב"עיטורי סופרים", שבו מסופר על השריפה הגדולה משנת 1710 ועל הנסיבות שהביאו לידי כתיבתו ועריכתו של הספר החדש הזה. אח"כ באות תפילות מסורתיות ואח"כ הרשימות המקובלות של ערים (עמ' 4-6) ומדינות (עמ' 6-7). שבהן נהרגו יהודים על קידוש השם, החל בביהמון וכלה במקלנבורג, ובעמ' 7-8 התפילות המוסרתיות (זכור) למנהיגיה הרוחניים של יהדות אשכנז בימי קדם. בין שמות הנוכרים אנו מוצאים את רבנו גרשום מאור הגולה, ר' שמעון הגדול ממגנצה, רש"י, רבנו תם, ר' פרץ, רשב"ם, רבנו חננאל מקאירואן (חוץ לזמנו!), ר' יצחק אחיו של רבנו תם, ר' מאיר מרוטנבורג, ר' מאיר בן ברוך מוינה ור' יעקב בן משה הוא המהרי"ל. מכאן עובר הספר לרשימות הזכרון המקומיות משנת 1628 ואילך, שהועתקו לפנקס כמעט באורח מיכאני שאין בו לעורר רושם, כשלכל אחד מהשמות לא הוקצב יותר משורה אחת ולכולם אותה נוסחה קצרה ושיגרתית "זכור אלהים נשמת... עם נשמות אברהם יצחק ויעקב (ולאשה): "... עם נשמות אמותינו שרה רבקה רחל לאה", בגן עדן תהא מנוחתו". משנת 1656 (עמ' 27) הרהיבו המעתיקים את יריעתם קצת יותר, (כנראה לפי המקור שהשתמשו בו), שכן בסופה של הנוסחה הנ"ל הוסיפו את המילים "ונקרא... בפי כל" בלויית השם הלועזי או הכנוי. למן עמ' 56 ואילך מתחילים להזכיר כמעט תמיד את עזבונו של הנפטר לטובת הקהילה או מתנת ידם של קרוביו. בדרך כלל היתה זו בתקופה יותר מאוחרת סך 21 גולדן; אולי התקינו אז, כי על הנפטר או משפחתו לנדב נדבה תמורת הכבוד הכרוך ברישום שמו בספר הזה.

פרנקפורט. עתה מסתיימת ההעתקה המונוטונית מן המקור הקדום, ומתחיל החלק המקורי של הפנקס והוא גופו של ספר האזכרה. מכאן ואילך הרשימות נכתבו אחת אחת, אם בעת פטירת הנעדר אם זמן קצר לאחריה, ולפעמים ניכר ובולט מאמצו של הסופר לעטר ולייפות את כתיבתו. עתה ניתנת לו גם האפשרות לנסות ולהוסיף דברי קילוסין על מעלותיו של הנעדר, חסידותו וצדקנותו, רוב חכמתו וגדולתו בתורה, ולשבח מי שהיה משכים לביה"כ או מי שקיבל יסורים באהבה ונשא את סבלו במסירות נפש עד יום פקודתו. והסופר התאמץ בכל יכולתו לומר דבר של שבח על כל אחד ואחד עד ששוב אין הקורא מתרשם מדברים אלה. בעקבות השריפה הגדולה רבים נעקרו מבתיים עד ששמות המשפחה המקובלים של יהודי פרנקפורט שוב לא התאימו לשמות השלטים התלויים בבתי מגוריהם; מכאן ואילך נהג איפוא הסופר להוסיף על פי רוב לשם הנפטר גם זכר לבית שבו התגורר למעשה, כגון "צור שווארצין טיר" (עמ' 114), "צום שליסל" (עמ' 113) וכיוצא בזה.

רק החל מתקופת מלחמות נפוליאון, ובהשפעת הזרמים המודרניים מתחילות הנוסחאות להיות פחות מנופחות במליצותיהן. נראה, כי הרישום הרצוף מסתיים בשנת 1853, אע"פ שנוסף קונטרס אחד לצרכי השנה הבאה. מובן, כי אז הרישום האזרחי של פטירות כבר היה שלם ומקיף, ועם עלות תנועת הרפורמה אבד לה לקהילת פרנקפורט צביונה המלוכד שהיה לה בעבר. ואכן בית הכנסת שנבנה לאחר השריפה שבשנת 1711 נהרס בשנת 1854 על-מנת להקים במקומו בית כנסת חדש, שהיה בנוי לפי סגנון האדריכלות הרווח בימים אלה, ואף מצויד היה במידה רבה בציוד חדיש. ספר אזכרה זה עם רישומו השלם למדי של שמות יהודי פרנקפורט חובק איפוא תקופה של 142 שנה, היינו בדיוק תקופת קיומו של בית הכנסת ההיסטורי המפורסם – ה"נוישול". רק שמות מעטים מאוד השייכים לתאריכים מפוזרים בשנים המאוחרות יותר, עד סוף המאה, נוספו לגוף הספר על קונטרס מיוחד, כנראה ע"פ בקשתן של משפחות המושרשות במסורת, ולפעמים יש הפסקה של שנים בין רשימה לרשימה. הרשימה האחרונה, בדף מודבק, מובאת בעמ' 1073. הכותב מעלה בה את זכרו של הברון רב החסד ורב הפעלים

ווילהלם פון רוטשילד, האחרון לבית רוטשילד המפורסם, שהתגורר בעיר מולדת בית רוטשילד, ונפטר בשנת 1901.

ספר הזכרון לקהילת פרנקפורט הוא, איפוא, אוצר בלום של ידיעות על קהילת פרנקפורט בימי הודה ותפארתה, למן תחילת המאה השבע-עשרה ועד אמצע המאה התשע-עשרה. המספר הכולל של השמות הרשומים בו הוא רב ועצום; באומדן זהיר ביותר ניתן לאמוד אותו ב-7000, ואולי עוד יותר. על שמות אלה יימנה כמעט כל אדם, או לפחות כל מבוגר, שהתגוררו בעיר או שהיו קשורים אליה ושקנו לעצמם חשיבות כלשהי: רבנים, תלמידי חכמים, נדיבי-עם, מקובלים, קדושים, רופאים, מדינאים, פרנסים, שמשים, חזנים, בעלי הון-כולם, פרט לעניים, הפרולטריון חסר-הכל. לא פעם זכה לכבוד זה אחד מתושבי בני פרנקפורט שהתיישב בארץ אחרת, כגון (עמ' 655) הרב דוד טעבלי שיף, הרב הכולל של אנגליה, שנפטר בלונדון בשנת 1791.

הכרך הוא מלא וגדוש חומר היסטורי. מסופר בו, למשל, על "זוסיל קולפא צור גולדין צאנג" שנפטר בשנת 1779 (עמ' 526). היאך ניצל את השפעתו הרבה בחצר הקיסר, בהשתדלו למען בני עמו בימי צרה ומצוקה. וישנן רשימות המפליגות עוד יותר בדברי קילוסין. אחת הרשימות הקדומות (שבדרך כלל הצטיינו בקיצור דברים) יוצאת מגדר הרגיל ומתארת בפרטי פרטים את קיצו הטראגי של אורח שבא לעיר פרנקפורט. הלה שכב על ערש דוי ב"הקדש" של הגיטו, בימי מלחמת שלושים השנה, וכשהסתער האויב על העיר, גופתו נעשתה ככברה מכדורי החיילים. יש ועמוד, הכתוב בעיטור רב, מוקדש רובו ככולו לאחד מרבני הקהלה, ומובאים שם פרטים ארוכים (אך לא תמיד ברורים ואפייניים) על מעלותיו הגדולות, כגון העמוד שהוקדש לר' פנחס הורוביץ, שנפטר בשנת 1705, או לר' יעקב יהושע, בעל המחבר של "פני יהושע", שנפטר בשנת 1756. גם שליחי הציבור לא נשכחו, ואף זמן רב לאחר מותם. בשנת 1683 תוארה אשה אחת כ"בת המשורר הגדול כ"ה מאיר פוקס" (עמ' 65). מעניין לציין, כי לפחות בתקופות מסוימות חלק גדול מן המזכרים נשים היו, ולפעמים אתה נתקל ברשימה שבה מופיעים שמות של נשים, זה אחר זה, ואז קשה לומר אם היה זה משום שדווקא נשים הצטיינו בחסידותן היתרה או משום שמתו זו אחרי זו עקב התקלות שהיו אורבות לאשה בתנאי החיים של

הגיטו. כשארכה הרשימה או נכנסה לפרטי פרטים, והסופר רצה להמנע מחד-גוונים, אנו רואים, כיצד היה משתמש במעין פרוזה חרוזה כדי להפליג (לעתים ללא כוח משכנע) בשבח מעלותיו של הנעדר. רוב הדפים אינם כתובים במתכונת גראפית אחידה. יש וסופר לא התחשב בהידור של צורת הכתיבה ובמתכון כתיבתו יצאה צפופה; סופר אחר גילה יותר רחבות לב; ומפעם לפעם הרשימה על אחד מחשובי הקהל כתובה בפאר ובאותיות גדולות מאד עד שתפסה לעתים את רוב רובו של העמוד כגון במקרה שהנעדרים היו רבנים. מאידך נמצאו רשימות כתובות בצפיפות רבה, כאילו שכחו אותה ודחקה לתוך שולי הגליון. אבי בית רוטשילד "האלוף והקצין ג"צ התורני והרבני כהר"ר משה מאיר ב' המנוח כהר"ר אנשיל רוטשילד" זוכה בשנת 1812 ל"ב שורות בכתיבה צפופה (עמ' 874) והסופר מפליג בשבחו לא משום עושרו אלא על שום תורתו ועל היותו רחים רבן, ובסוף דבריו הוא אומר לנו דרך שיגרה שהוא "נקרא בפי כל ג"צ ר' מאיר רוטשילד".

כפי שראינו לעיל מופיעים במאחר יותר כמה מבני בית רוטשילד החשובים, ומן הרשימות המוקדמות יותר, שבהן חוזר ומופיע השם רוטשילד, יוכל הקורא לעמוד על שלשלת היוחסין של משפחה זו במשך כמה דורות. גם שמותיהן של משפחות נודעות אחרות מופיעים מפעם לפעם, והחומר שבכרך זה על אילן-היחס של אלה הוא חשוב לאין ערוך - בהן המשפחות אופנהיים, שוסטר, קסל, שפאייר, זיכל, שטרן ומשפחות רבות אחרות. כבני מרון יעברו לנגד עינינו בספר הזה כל בני עדת יהודי פרנקפורט דור אחרי דור. רב ערכו של הספר להיסטוריה הפוליטית והחברתית, ואילו לדעת תולדות קהילת פרנקפורט במיוחד הוא מקור לא אכזב שאין לו תמורה. ייתכן שאין תעודה אחרת שתהא שוה לספר הזה בחשיבותו לחקר דברי ימי המשפחות של קהילה אחת ושרשרת יוחסיהן. ומצד עצמו ישמש הספר יד ושם לחיים היהודיים השלמים והמפכים בכל עוזם, לחסידות ולרבקות בתורת ה', לרגש הגאווה שפעם בליבותיהם של בני העדה של פרנקפורט אשר תרמה כל כך הרבה גם לחיים היהודיים גם לעולם כולו, עד שמהלומות הנאצים שמו קץ לקיומה.

The Memorbuch in its present cover

ספר האזכרה בכריכתו היום